

Výmarská republika

Problémy demokracie v Německu 1918-1932

Dagmar Moravcová

Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum
2006

protokolem o sanaci rakouských financí z roku 1922), oba protagonisté plán veřejně odvolali. Curtius podal demisi a ministerstvo zahraničí pak vedl až do konce svého funkčního období kancléř Brüning.

O tom, že plán měl jak ekonomickou, tak politickou motivaci, dnes není pochyb. Historikové se nicméně liší v hodnocení podpory plánu politickými kruhy nejen zahraničního úřadu. Zvláště P. Krüger zdůrazňuje, že plán neměl bezvýhradnou podporu ani u Brüninga, že ho i část diplomatů považovala za netaktický a že Bülowovy „fantazie“ o ovládnutí střední a jihovýchodní Evropy nesdíleli ani všichni průmyslníci a především agrární kruhy.⁵⁷ Jeho ztroskotání a následující bankovní krize léta 1931 však německou zahraniční politiku utvrdily v přesvědčení, že je třeba zcela odstranit reparační zátěž a dosáhnout i zrovnoprávnění Německa na poli zbrojení.

VIII.
AGONIE REPUBLIKY

I. Brüning na sklonku své vlády – problémy Osthilfe, reparací
a světové hospodářské krize 1931–32

Situace prvního Brüningova kabinetu se komplikovala. Musel se potýkat s problémy spojenými s hospodářskou krizí, s pomocí východolabskému zemědělství a také reparačních plateb, od července 1931 zatím jen na rok odložených Hooverovým moratoriumem. Ztrácel podporu DVP, což souviselo s rostoucím odporem silného průmyslnického křídla strany proti deflační politice kabinetu, kterou považovali průmyslníci za ohrožení zvláště těžkého průmyslu – odbyt produkce uhlí stále klesal, a to i v důsledku devalvace libry, ke které Británie přistoupila. Německé uhlí bylo příliš drahé. Znehodnocení marky a vyrovnání schodku státního rozpočtu z vnitřních zdrojů se však vláda bránila z obavy před opakováním inflace z 20. let. Silný odpor sociální demokracie vůči takovým krokům naznačoval, že by Brüning zcela přišel o tolerování svého kabinetu ze strany SPD, už tak otřesené prvními nouzovými nařízeními. Na druhé straně praviceová národní opozice zase nepřipouštěla možnost zahraničního úvěru, který Francie spojovala s politickými podmínkami (v podstatě zastavení revize Versailles).¹

Stále zřetelněji se k ní přikláněla i DVP, nespokojená s Brüningovým postojem k SPD, který považovali za příliš ochotný k ústupkům. Ve funkci předsedy vystřídal zemřelého Stresemanna Ernst Scholz, reprezentant průmyslnického křídla, a po jeho smrti v roce 1932 Eduard Dingeldey, který už byl zcela ve vleku praviceového křídla, podporujícího konzervativní kurz DNVP.² Část z nich začala spekulovat i s účastí NSDAP v příští vládě. Ještě

¹ K. Borchardt, Zwangslagen und Handlungsspielräume in der Grossen Wirtschaftskrise der früher dreissiger Jahre: Zur Revision des überlieferten Geschichtsbildes. In: M. Stürmer (Hrsg.), Die Weimarer Republik. Belagerte Civitas, Königstein 1985², s. 324–325.

² Po roce 1924 stoupající vliv zájmových svazů průmyslu v obou liberálních stranách, DVP i DDR, byl zároveň příčinou eroze jejich funkce v parlamentu. Taktko: L. Albertin, Der unzeitige Parlamentarismus der Liberalen – Versäumnisse seiner parteidemokratischen Fundierung. In: L. Albertin, W. Link (Hrsg.), Politische Parteien auf dem Weg zur parlamentarischen Demokratie in Deutschland. Entwicklungslinien bis zur Gegenwart, Düsseldorf 1981, s. 56.

⁵⁷ Krüger zpochybnuje i autentičnost části dokumentů o záměru ovládnout jihovýchodní Evropu, které publikovali historici bývalé NDR (W. Ruge, W. Schumann, Die Reaktion des deutschen Imperialismus auf Briands Paneuropaplan 1930. In: Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, 20 /1972/, s. 40–70), a upozorňuje i na dokumenty, které svědčí o záměru využít plánu jako „nátlakového prostředku“, který by donutil Francii „jednat (s Německem – pozn. D. M.) o podobných projektech“. Cit. práce, s. 531 a 532.

méné důvěry než u představitelů průmyslu měl Brüning v agrárních kruzích. Respektoval sice snahu zachovat celní hradbu pro agrární trh a vycházel vstřícně i požadavkům ministra zemědělství Schieleho, na druhou stranu však nebyl ochoten plnit (i z ohledu na zájmy průmyslu) jejich maximální požadavky na zvyšování agrárních cel (a kontingentů na dovoz zemědělských produktů nebo zavedení subvencí agrárního exportu), které by dále ztížilo pozice exportního průmyslu.

Výrazně se tyto protikladné zájmy střetly v oblasti programu na pomoc zemědělství na východě (Osthilfe). Prostředky, které Německo „ušetrilo“ po zavedení moratoria na reparační platby, chtěly agrární svazy (Landbund) využít pro tyto účely, což vzbudilo o průmyslových svazů (RDI) velký odpor. Celý problém komplikovaly i kompetenční spory mezi zemí Pruskem, na jejímž území se většina podporovaných usedlostí nacházela, a říší, tedy ministerstvem zemědělství. Zatímco Landbund preferoval centrální řízení pomoci, Prusko odmítalo spolupráci se Schielem a dávalo přednost řízení pomoci komisařem pro Osthilfe, kterým se stal Gottfried Treviranus (představitel umírněného křídla odštěpeného od DNVP - Volkskonservativve Vereinigung).³ Brüning byl přitom jak osobně angažován v provádění Osthilfe, tak pod silným tlakem říšského prezidenta Hindenburga, pro něhož téma oddlužení velkostatků představovalo nejvyšší prioritu. Kompromisní řešení, ke kterému přistoupil v nouzovém nařízení z 26. června 1930, poskytl sice moratorium na splácení dluhů, omezilo však rozsah státního příspěvku na jejich umoření. V únoru 1931 proto byl pod tlakem DNVP, Landbundu a strany Landvolk předložen rozsáhlý program Osthilfe, koncem března schválený říšským sněmem.⁴ Finanční krize, do které se Německo dostalo po bankovní krizi léta 1931, však učinila tento program prakticky neproveditelným pro nedostatek kapitálu a vysoký úrok, kterým byly půjčky na splácení dluhů zatíženy. Brüning podlehl tlaku agrárních kruhů a ve svém druhém kabinetu jmenoval v říjnu 1931 komisařem pro Osthilfe jejich pretendentů Hanse von Schlange-Schöningena a ve čtvrtém nouzovém nařízení z prosince t. r. bylo obsaženo snížení úroků ze splácených půjček a poskytnutí dalších finančních prostředků zemědělství. V rámci programu však mělo být umožněno rozparcelovat statky, které nebyly

³ K problémům Osthilfe srov.: G. Schulz, Staatliche Stützungsmaßnahmen in den deutschen Ostgebieten. In: Th. Schieder, F. A. Hermens (Hrsg.), Staat, Wirtschaft und Politik in der Weimarer Republik, Festschrift für H. Brüning, Berlin 1967, s. 141–202.

⁴ K obsahu tohoto programu srov.: ARK, Die Kabinette Brüning I. u. II., bearb. von T. Koops, Boppard am Rhein 1982, Bd. I, s. 794–796, 833–838.

schopny oddlužení, a půdu přidělit osídlencům (k tomuto účelu byla zřízena Říšská osídlovací společnost). Proti parcelování nerentabilních velkostatků se okamžitě zvedl odpor agrárních svazů a program podporovaný Schlange-Schöningem se neuskutečnil. Do velké míry také tento vývoj Osthilfe vedl k očernění Brüninga u prezidenta Hindenburga za údajný „výprodej zemědělství na Východě“.⁵ Odporovalo to reálným výsledkům Osthilfe, ze které profitovaly především velkostatky – z cca 13 tis. velkostatků bylo sice oddluženo jen 5–4 %, ale 81 % těžilo alespoň z daňových výhod a dalších podpůrných opatření. Na druhé straně cca 3 miliony malých zemědělských hospodářství nemělo z Osthilfe žádný profit a z cca 2 milionů středních hospodářství dostala podporu jen 2 %.⁶ Drastický dopad měla Osthilfe i na státní rozpočet, jehož deficit zvyšovala: „Ležela na něm jako olověná závaží“ a spolupodílela se tak na prohlubování nejen politické, ale i hospodářské krize až do konce republiky.⁷

Brüning se dostal do neřešitelného střetu loajalit. V důsledku prohlubování hospodářské krize během roku 1931 nemohl současně vyhovět prezidentovi a neztratit zcela podporu v parlamentu. Postupně tak důvěru prezidenta ztrácel. Vzhledem k tehdejšímu stavu parlamentního systému – formě prezidiálního kabinetu, jehož existence s důvěrou prezidenta stála a padala – to byl stav nadlouho neúnosný. Od Brüningova nástupu do funkce kancléře přitom stále více zákonů nebylo přijímáno normální parlamentní cestou, ale s pomocí nouzových nařízení, vydávaných na základě pravomocí říšského prezidenta. Posléze používaly prezidiální kabinety nouzových nařízení v takovém rozsahu, že byl parlament vlastně z legislativního procesu vyloučen. Nešlo jen o počet nouzových nařízení (už v letech 1920–25 jich bylo vydáno 135), ale především o jejich prakticky neomezené rozšíření na všechny oblasti politiky a hospodářství, takže se dalo mluvit o „legislativní diktatuře“. V roce 1930 to bylo zpočátku jen 5 nařízení, v roce 1931 už 44 (oproti 19 zákonům schváleným parlamentem), zatímco v roce 1932 jich bylo 59 (a jen 5 zákonů prošlých parlamentem).⁸

⁵ K souvislostem s demisí Brüningovy vlády: U. Wengst, Hans Schlange-Schöninghen, Ostiedlung und die Demission der Regierung Brüning. In: Geschichte in Wissenschaft und Unterricht 30 (1979), s. 538–551.

⁶ H. Mommsen, Aufstieg... s. 458–459.

⁷ F. Bläich, Der Schwarze Freitag... s. 103. Příčinou bylo oddlužení velkostatků, protože krátkodobé úvěry byly převedeny na úvěry dlouhodobé s mnohem nižší úrokovou sazbou, přičemž rozdíl platil stát.

⁸ H. Boldt, Der Artikel 48... s. 298; Ke struktuře nouzových nařízení za prezidenta Eberta srov.: H. Flemming u.a., Die Republik von Weimar... s. 13–14.

Brüning, donucen zmíněnými okolnostmi, proto podal 7. října 1931 demisi kabinetu a sestavil kabinet nový, který přeskupil podle Hindenburgových přání do více pravicové podoby. Vedle ministra zahraničí Curtia (DVP), který byl neudržitelný kvůli krachu plánu německo-rakouské celní unie, chyběli v novém kabinetu i J. Wirth a T. Guérard, takže ze strany Centrum zůstali ve vládě jen Brüning a A. Stegerwald, za DDP H. Dietrich. Ministerstvo vnitra převzal v personální unii s ministerstvem armády W. Groener podobně jako ministerstvo zahraničí sám kancléř. Také další ministerstva byla obsazena ministry bez stranické příslušnosti a kabinet byl prezentován jako „odbornický“. Seskupující se národní pravice včetně slídicích nacionalistických socialistů však nenechávala nikoho na pochybách, že tento kabinet dlouho nevydrží a že je jen otázkou času – až se podaří znovu zmírnit, resp. zcela odstranit reparace –, kdy bude vystřídán.

Stejně jako politickou pravici neuspokojilo provádění programu Osthilfe, nevyhovovalo jí ani nové složení kabinetu. Extremistická část pravicových nacionalistických stran a svazů se rozhodla zintenzivnit opozici vůči Brüningovi pomocí organizačního upevnění v tzv. Harzburšské frontě. Takto se nazývalo seskupení založené na setkání „národní opozice“ – představitelů DNVP v čele s Hugenbergem, NSDAP, Stahlhelmu, Všeněmeckého svazu a Reichslandbundu v lázních Harzburg 11. října 1931. Na setkání byli přítomni i zástupci bývalých vládnoucích domů (včetně obou hohenzollernských princů Eitelera Friedricha a Augusta Wilhelma), penzionovaní generálové Seeckt (od roku 1930 poslanec říšského sněmu za DVP) a generál Lüttwitz i bývalý prezident Říšské banky Schacht a někteří významní průmyslníci.⁹ Na setkání se „zviditelnil“ Hitler tím, že demonstrativně opustil tribunu při přehlídce vojenských formací v okamžiku, kdy po jeho SA nastoupily jednotky Stahlhelmu, aby dal najevo distanci od „staré“ národní opozice. Spolupracoval s ní sice od konce roku 1929 na organizaci lidového hlasování proti Youngově plánu, jeho ambice však sahaly výše. Zpočátku ironizovaný „Adolf“, trpěný jen kvůli schopnosti NSDAP účinně aktivizovat masu svou propagandou, se od volebního úspěchu ze září 1930 a od léta 1931, kdy s ním začaly jednat i oficiální vládní kruhy o případné účasti NSDAP na vládě, dostával z dosavadní izolace a ucítil šanci na získání daleko větší moci, než mu byla nabízena. Den před setkáním v Harzburgu byl přijat i říšským prezidentem Hindenburgem. Podnět k tomu dal

⁹ H. Mommsen (cit. práce, s. 487) ale upozorňuje, že elita průmyslníků se většinou z účasti omluvala a její zájmové svazy byly přítomny jen na „úrovni jednatelů“.

generál Schleicher, schůzka však skončila pro Hitlera neúspěšně. Hindenburg ho nebral vážně a nebyl ochoten uspokojit jeho ambice a jmenovat ho kancléřem – traduje se jeho ironická poznámka, že tohoto „böhmischen Gefreiten“ (českého frajtra – v zemském smyslu, protože si prezident spletl Hitlerovo rodiště rakouské Braunau am Inn s českým Braunau-Broumovem) by jmenoval snad jen ministrem pošt.¹⁰ Paradoxně pomohlo právě harzburšské setkání jako hrozba mnohem horší alternativy druhé Brüningově vládě k odvrácení pádu. Hlasy SPD přestála hlasování o neúspěšně v říšském sněmu.

Další zákony však musel Brüning vydat opět jako nouzová nařízení. To z prosince 1931 bylo ještě tíživější než všechna předchozí – ve jménu politiky vyrovnání státního rozpočtu a snížení nezaměstnanosti vsadil Brüning na další drastické úspory veřejných výdajů. Ceny byly sice sníženy o cca 10 %, poklesly však i mzdy a platy o dalších 10–15 %, tedy i životní úroveň většiny obyvatelstva. Příspěvek na pojištění proti nezaměstnanosti byl zvýšen na 6,5 % a poklesla výše vyplácených podpor v nezaměstnanosti. Účinky byly přesně opačné, než bylo deklarováno. Nezaměstnanost se ještě zvýšila, a tím dále poklesla kupní síla obyvatelstva.¹¹ Brüning musel opět taktizovat. Aby dosáhl svého zahraničněpolitického cíle – prokázat neschopnost Německa znovu platit reparace oplynutí Hooverova moratoria a „zbavit“ se jich tak úplně –, ale také cíle vnitropolitického, kterým bylo buď dosažení prodloužení funkčního období říšského prezidenta Hindenburga, nebo alespoň zajištění jeho znovuzvolení, potřeboval zachovat tolerování kabinetu sociální demokracie. Zároveň nechtěl přijít o přízeň konzervativních kruhů kolem Hindenburga, se kterými měl nadto společný zájem o autoritativnější formu vlády (plány reformy ústavy se zabýval, ex post ve svých pamětech dokonce tvrdil, že usiloval o návrat monarchie). Dostal se tak mezi mlýnské kameny, které zužovaly jeho manévrovací prostor a tlačily ho k problematickým (a dodnes diskutovaným) rozhodnutím, která situaci v Německu jen zhoršovala.

¹⁰ J. C. Fest, Hitler. Eine Biographie, Frankfurt a.M., Berlin 1992 (3. Aufl.), s. 419. Zdrojem informace jsou mj. paměti E. v. Weizsäckera, kde byla vyjádřena i domněnka, že „böhmisch“ mohlo být i narážkou na bohémský styl Hitlerova života. Týden po Harzburgu nechal Hitler uspořádat mohutnou vojenskou přehlídku SA v Braunschweigu, kde pochodovalo šest hodin přes sto tisíc SA-manů, aby tak demonstroval sílu ozbrojené moci NSDAP (zamtěž, s. 425).

¹¹ L. Preller, Sozialpolitik..., s. 519.

2. Prezidentské volby 1932 a Brüningův pád

Na jaře 1932 mělo skončit sedmileté funkční období říšského prezidenta Hindenburga. Brüning se snažil získat čas a jednal s Hitlerem, aby NSDAP podpořila změnu ústavního zákona o prodloužení tohoto období o dva roky. To bylo ovšem to poslední, co by byl Hitler ochoten udělat, protože jeho cílem naopak bylo vyvolat co nejdříve nové parlamentní volby a využít stoupajících preferencí strany k uchopení moci. Aby dosáhl tohoto cíle, dal dokonce najevo, že pokud by došlo k novým volbám, pak by nový sněm mohl být kompetentní takovou změnu provést. Proti prodloužení funkčního období prezidenta však byla i Hugenbergova DNVP, která nebyla ochotna toto „elegantní řešení“ podpořit (jednou se už uskutečnilo v roce 1923, kdy bylo prodlouženo funkční období Eberta o dva roky dvoutřetinovou většinou sněmu). Nezbyvalo tedy nic jiného než přesvědčit Hindenburga, tehdy 84letého, aby se nechal znovu nominovat do prezidentských voleb. Nebyl k tomu příliš ochoten, zvláště když se ukázalo, že jeho kandidaturu nepodpoří pravcové „vlastenecké svazy“ jeho srdci nejbližší, ale bude se muset opřít o občanské strany a dokonce o sociální demokraty. Řešení se našlo v organizaci podpisové akce, která shromáždila 3 miliony podpisů pro Hindenburgovu nominaci do voleb a přesvědčila ho o nutnosti ji z vlasteneckých důvodů přijmout v roli „nadstraničského“ reprezentanta všeho lidu.¹²

Otevřená podpora sociálními demokraty – nepostavili vlastního kandidáta, ale vyzvali k volbě Hindenburga jako „menší zlo“ – ho dostala do nepříjemné pozice. Hindenburg se snažil vyrovnat tento pro něj nepříjemný handicap tím, že ještě před volbami prohlásil, že bude usilovat o „zdravý vývoj doprava“ a vládu „národní koncentrace“.¹³ Tím větším zlem, o kterém mluvila SPD, byli kandidáti Harzburšské fronty. Ta nevstoupila do voleb jednotná, a zatímco nacionalistické svazy postavily jako prezidentského kandidáta Theodora Duesterberga, místopředsedu Stahlhelmu, NSDAP kandidovala z vlastní iniciativy Hitlera. Aby se mohl Hitler vůbec zúčastnit, musel získat německé občanství – postarala se o to zemská vláda v Brunšvicku (vedená koalici DNVP a NSDAP), která ho jmenovala vládním radou brunšvického vyslanectví

¹² T. Vogelsang, *Reichswehr; Staat und NSDAP; Beiträge zur deutschen Geschichte 1930–1932*, Stuttgart 1962, s. 438.

¹³ E. Matthias, *Hindenburg zwischen den Fronten. Zur Vorgeschichte der Reichspräsidentenwahl von 1932*, in: *VfZ* 8, 1960, s. 75–84.

v Berlíně.¹⁴ Také extrémní levice – KPD – postavila vlastního kandidáta, a to předsedu E. Thälmana.

V prvním kole voleb 13. března 1932 nezískal ani jeden z kandidátů nadpoloviční většinu, i když Hindenburg jen těsně (49,6 %); alarmující bylo umístění Hitlera na druhém místě s 30,1 % hlasů, ve velkém odstupu za ním zůstal Thälmann (13,2 %) a Duesterberg (6,8 %). Teprve druhé kolo, které ho se už neúčastnil Duesterberg, přineslo Hindenburgovi vítězství (53 %). Hitler však dostal o něco více hlasů než v prvním kole (36,8 %), od Thälmana se část voličů odvrátila (10,2 %).¹⁵ Hindenburg si byl vědom, že mu k vítězství dopomohla nikoliv pravice, ale voliči výmarské koalice, z nichž ale zvláště sociální demokraté a katolíci strany Centrum v něm vzbuzovali obzvláštní nechuť.¹⁶

Hindenburg nebyl žádným demokratem, nicméně dodržoval zákony republiky a ústavu, na kterou přísahal. Jeho nespokojenost s průběhem prezidentských voleb se projevila záhy a obrátila se proti tomu, který se o jeho volbu nejvíce zasazoval – kancléři Brüningovi. Podnětem ke konfliktu s ním bylo nouzové nařízení z 13. dubna 1932 o „zajištění státní autority“, které zakázalo ozbrojené složky NSDAP – SA a SS. Přestože zákaz doporučili ministři vnitřní významných zemí – Pruska, Bavorska, Württemberska ad. – a zakládal se na obsáhlém důkazním materiálu o tajných vojenských aktivitách NSDAP, prezident nařazení podepsal s velkým odporem a brzy se dal přesvědčit „šedou eminencí“ probíhající státní krize, generálem Kurtem von Schleicherem, o škodlivosti tohoto zákazu. Přitom důkazy o přípravě ozbrojeného puče v případě Hitlerova vítězství v prezidentských volbách byly nesporné a v materiálech SA se našly detailní pokyny postupu včetně tajného hesla k zahájení puče: „babička zemřela“.¹⁷ Schleicherovi se podařilo prezidenta ovlivnit přes svého přítele z dob vojenské služby, prezidentova syna Oskara von Hindenburg. Škodlivost zákazu měla spočívat v tom, že dále prohloubí propast mezi Hindenburgem a politickou pravici. Hindenburg si také dal shromáždit materiál o vojenské činnosti ozbrojených oddílů „Reichsbanner Schwarz-Rot-Gold“ složených převážně z členů sociální demo-

¹⁴ Tento nikoli první pokus opatřit Hitlerovi německé občanství (od roku 1925 byl bez státní příslušnosti) tentokrát vyšel. Slavnostní jmenování vládním radou proběhlo 26. února 1932. Hitler v této funkci setrval jen týden. Srov.: J. C. Fest, *Adolf Hitler*..., s. 441 a 1087.

¹⁵ Winkler, *Deutsche Geschichte*..., s. 504.

¹⁶ J. W. Falter, *The Two Hindenburg Elections of 1925 and 1932: A Total Reversal of Voter Coalitions*, in: *Central European History* 23 (1990), s. 225–241.

¹⁷ K zákazu SA a následující intrice Schleichera podrobně s uvedením zdrojů J. C. Fest, cit. práce, s. 465–468.

krací. Prošetření materiálu ministrem vnitřním Groenerem ale ukázalo, že není dostatečný k vydání zákazu činnosti, takže byla jen část oddílů (tzv. Schutzformationen) poslána na dovolenou. Groener zaplatil posleze za zákaz SA a SS postem ministra - 12. května byl donucen k demisi.¹⁸

Následující volby v pěti zemích ukázaly, že kalkulace nacistů s růstem voličské podpory jsou správné: až na Bavorsko, kde je předčila BVP, se stali nejsilnější stranou v zemských sněmeh Pruska, Württemberska, Saska-Anhaltska a Hamburku. V největší zemi Prusku, kde stále ještě vláda výmarská koalice v čele se sociálním demokratem Braunem, vedly volby k výsledku, který podkopal její akceschopnost. Výmarská koalice ztratila většinu, nezískala ji ale ani pravice (DNVP, NSDAP a DVP). Nicméně NSDAP jako nejsilnější strana pruského sněmu (36,3 % hlasů ve volbách) by předčila všechny levicové strany dohromady (SPD, KPD a malá Socialistická dělnická strana SAPD).¹⁹ Změnou jednacího řádu zemského sněmu (dosazenou ještě před volbami) však bylo zabráněno svržení předsedy dosavadní vlády; jeho odvolání bylo podmíněno volbou nového předsedy absolutní většinou poslanců. Takový případ by nastal pouze, pokud by se k „národní opozici“ pravice přidali i komunisté (a v létě 1931 už s extrémní pravíci spolupracovali na podpoře lidového hlasování o rozpuštění sněmu v Prusku - tehdy neúspěšně). Toto nebezpečí bylo odvráceno, protože KPD podle nové směrnice Komunistické internacionály z jara 1932 už nehovořila o „jednotné frontě zdola“, tedy proti vedení SPD, a o hlavním nebezpečí „sociálního fašismu“, ale o boji proti účasti nacistů ve vládě. Také další řešení - podpora NSDAP stranou Centrum (které bylo uskutečněno o rok dříve v Hesensku) - narazilo v Prusku na odpor Brüninga. Výsledkem tedy bylo, že Braunova vláda (SPD a Z) podala na prvním zasedání nového sněmu demisi, protože se však nenašla většina pro volbu nového předsedy vlády, zůstala jako úřadující vláda.²⁰

Vládní krize v Prusku a chatrná podpora Brüningova kabinetu říšským sněmem po zákazu SA stejně jako mizející důvěra Hindenburga připravily půdu pro svržení kancléře. Podílel se na něm velkou měrou právě Schleicher,

¹⁸ Podnětem se stalo jeho „nešťastné“ vystoupení v říšském sněmu 10. května, které vzbudilo bouřlivý odpor nacistických poslanců a dále vyhrlolo situaci, takže Brüningův apel na parlament a veřejnost, aby zachovali klid „posledních sto metrů před cílem“ - tj. před odstraněním reparací lausanskou konferencí -, se minul účinkem. Takto: Winkler, *Deutsche Geschichte...*, s. 507.

¹⁹ G. Niedhart, *Deutsche Geschichte 1918-1933. Politik in der Weimarer Republik und der Sieg der Rechten*, Stuttgart, Berlin, Köln 1994, s. 134.

²⁰ K vývoji v Prusku: H.-P. Ehm, *Bollwerk Preussen? Preussen-Regierung, Reich-Länder-Problem und Sozialdemokratie 1928-1932*, Bonn 1975.

kteřý koncem dubna a počátkem května vedl tajné rozhovory s Hitlerem. Jeho cílem bylo zajistit podporu NSDAP novému pravicovějšímu kabinetu, který měl být veden Franzem von Papenem. Hitler si stanovil podmínky: rozpuštění říšského sněmu, nové volby a zrušení zákazu SA a SS. Pozici Brüninga oslabovaly i chabé výsledky na odzbrojovací konferenci v Ženevě a Schlange-Schöninggenův návrh plánu Osthilfe (zmíněný výše). Prezident Reichslandbundu hrabě Eberhard von Kalckreuth podpořen dalšími agrárními svazy Hindenburgovi vyčetl, že toleruje politiku oslabování „národní opory“ proti Polákům na východě (narážel tím na navržené parcelování neoddlužitelných velkostatků). Vzhledem k tomu, že sám Hindenburg mezi tyto velkostatkáře patřil (jeho statek Neudeck se nacházel ve Východním Prusku), padaly tyto výčitky na úrodnou půdu. Koncem května si proto Hindenburg povolal Brüninga a oznámil mu, že očekává demisi vlády - 30. května mu Brüning vyhověl.²¹

Brüningovo hodnocení současných i historických je tak rozporné, že rozsah intenzita diskuse o jeho úloze v přípravě konce republiky předčí i zmíněnou diskusi o Stresemannovi (Evropan, či německý nacionalista). Na tomto místě připomenu jen hlavní diskutované body a stanoviska k nim:

- deflační hospodářská politika v době světové hospodářské krize: nedbal na návrhy aktivnější podpory konjunktury a krizi záměrně využíval k odstranění reparací, nebo neměl jinou možnost vzhledem k neblahým zkušenostem s inflací 20. let a k podmínce stability měny pro požadované mezinárodní půjčky?
- zahraničněpolitický cíl odstranění reparací: byl pro něj přednostní i za cenu drastického prohlubování krize na účet obyvatelstva, nebo sledoval oba cíle - jak zastavení hospodářské krize, tak odstranění reparací?
- zrovnoprávnění Německa ve zbrojení: odstranění demilitarizačních opatření versailleské smlouvy bylo součástí přednostního cíle odstranění reparací, nebo nepatřilo k prioritám jeho zahraniční politiky?
- oklešťování parlamentarismu: bylo vynuceno hospodářskou krizí a ve skutečnosti byl posledním obhajícím demokracie v Německu, nebo bylo součástí jeho širších plánů na reformu politického systému směrem k autoritativní formě vlády a obnově monarchie?
- postoj k NSDAP: jednal s Hitlerem pouze proto, aby rozbil opozici proti svým kabinetům, nebo se nevyhýbal ani řešení omezené účasti NSDAP na vládě?

²¹ ARK, Die Kabinette Brüning I. u. II., Bd. 3, bearb. v T. Koops, Boppard 1990, s. 2578; H. Brüning, *Memoiren 1918-1934*, Stuttgart 1970, s. 597 ad.

Všechny zmíněné body jsou dodnes předmětem diskusí historiků a ne-
sporné je pouze to, že jeho postup jak ve vnitropolitických, tak zahraničně-
politických otázkách byl silně omezen pozicí kabinetu, spočívajícího na
důvěře prezidenta. Znamenalo to, že už v době, kdy poprvé nastoupil do
funkce kancléře, byl mechanismus parlamentní vlády silně narušen a Brüning-
govy manévrovací možnosti pro dosažení konsensu v říšském sněmu byly
vymezeny rozhodnutími říšského prezidenta.

3. Poslední zastávky republiky: Papenův prezidiální kabinet

Brüningův pád byl v každém případě významným mezníkem, po kterém
se rozklad republiky urychlil. Skončila fáze „umírněného“ prezidiálního
systému alespoň tolerovaného parlamentem a začala fáze „autoritativní“
nebo lépe řečeno „otevřené antiparlamentní“. Prvním projevem této změny
bylo otevření prostoru pro vstřícnější jednání s NSDAP – národní pravice
prosadila názor, že Hitlera je možné „ochočit“ a získat jako vládní-
ho partnera – v podřízené pozici. Jako ochotného a Hindenburgovi plně
vyhovujícího následovníka ve funkci kancléře našel Schleicher Franze von
Papena. Ten sice také patřil ke straně Centrum (byl poslancem pruského
zemského sněmu), ale zároveň reprezentoval zemědělské zájmové svazy,
které se tak podepsaly na Brüningově pádu. Pod tlakem předsedy Centra
preláta Kaase vystoupil ze strany, dříve než převzal kancléřský úřad. V jeho
kabinetu byla zastoupena po dlouhé době strana nacionální opozice –
DNVP a monarchisté: jeden hrabě (Schwerin von Krosigk ministr financí),
čtyři baroni a dva další šlechtici (mj. Wilhelm von Gayl ministr vnitra; Kon-
stantin von Neurath ministr zahraničí). Ze stínu poprvé vystoupil i vlivný
generál Kurt von Schleicher, který se stal ministrem armády. Sociálnědemo-
kratický list *Vorwärts* vymyslel nové vládě přízvisko „kabinet baronů“.

Záhy byla splněna první Hitlerova podmínka – prezident rozpustil říšský
sněm a stanovil volby na 31. července 1932, zákaz SA a SS byl v červnu zru-
šen. Tento akt byl důsledkem stále měkčího postupu státu vůči extremistic-
kým silám; za vyhrocovaním situace pouličními bitkami nepochybně stály
cílené provokace NSDAP a jejich ozbrojených složek a „rozhořčené proti-
akce KPD“. Co bylo zvláště nebezpečné, bylo ustupování justice násilí,
které vedlo ke shovívavým trestům pro příslušníky SA a naopak k trestání
příslušníků státní policie za údajně nepřiměřené zásahy, které se projevovaly
od jara 1932 zvláště v Prusku. Např. v Dortmundu došlo v dubnu 1932
k potrestání a postavení mimo službu několika policistů za zásahy proti po-

uliční bitce, zatímco členové standarty SA Dortmund, kteří se jí zúčastnili,
byli osvobozeni.²² Zrušení zákazu SA tak bylo jen logickým vyústěním
převažujícího postoje přívrženců autoritativního státu, ochotných přibrat
NSDAP do vlády. Papenův kabinet však musel čelit silnému odporu někte-
rých zemí proti tomuto kroku. Protestovalo zejména Bavorsko, takže nako-
nec Papen musel přistoupit na podmínku, že zrušení zákazu SA bude před-
cházet novelizace nouzového nařízení proti politickým nepokojům, které
bylo vydáno 14. června 1932. To se týkalo všech politických organizací,
jejichž členové „vystupují veřejně v sevřených formacích“, předchozí naří-
zení včetně zákazu SA a SS z 13. dubna 1932 byla zrušena.²³ Zároveň byl zru-
šen i zákaz nošení uniforem a znaků těchto spolků na veřejnosti (vydaný
v prosinci 1931). Principiální omezení pravomocí zemí v obraně proti polo-
vojenským spolkům bylo zdůvodňováno potřebou zachovat „politickou
svobodu“ před volbami. Volné ruce, které tímto nařízením polovojeuské
formace extremistických politických stran získaly, znamenaly eskalaci po-
uličního násilí a ozbrojených bitek – „sociální potenciál agrese“, který už
nedokázal politický systém vázat, se vybíjel všude tam, kde měla silné pozi-
ce NSDAP a KPD. Šíření předvolebního násilí se v menší míře zúčastnily
i sociální demokracie a občanské strany, které buď už měly své ochranné
formace (Reichsbanner-Schwarz-Rot-Gold blížká SPD), nebo je začaly
zakládat (např. BVP tzv. Bayernwacht).²⁴ Situace byla cíleně vyhrocována
zejména v Prusku, kde měla být odstraněna Braunova vláda výmarské koo-
lice a stala se tak výbušnou, že kabinet vydal 18. července další nouzové
nařízení, zakazující shromažďování a demonstrace pod širým nebem. Účin-
nost tohoto opatření však byla mizivá.

4. Lausanne a Ženeva

Papenův kabinet rozehrál i dvě významná zahraničněpolitická témata,
která nestačil dořešit Brüning. Šlo o zrušení reparací pod heslem odstraně-
ní hospodářské „zátěže“, posledního zbytku versailleských závazků plaitit
náhradu válečných škod naposledy stanovených Youngovým plánem z roku
1930. Byl s ním spojován i nárok na zrovnoprávnění Německa ve zbrojení,

²² H. Mommsen, *Aufstieg und Untergang...*, s. 534. (Podle: P. Lessmann, *Die preussische Schutzpolizei in der Weimarer Republik*, Düsseldorf 1989, s. 343 ad.)

²³ ARK, *Das Kabinett Papen*, Bd. I, Dok. Nr. 24, pozn. 8, s. 78.

²⁴ Mommsen, *cit. práce*, s. 531.

prosazovaný od počátku na odzbrojovací konferenci v Ženevě, zahájené 2. února 1932. Agenda této mezinárodní konference, které se zúčastnily i státy, které nebyly členy Společnosti národů (SSSR, USA, příprav probíhajících od roku 1926 i Turecko), byla vymezena jasně: dohodnout se na opatřeních, jak uskutečnit Společností národů mnohokrát proklamovanou zásadu všeobecného odzbrojení (např. v čl. 8 Statutu SN). Samotný fakt, že přípravy na její zahájení trvaly 6 let, však svědčil o tom, že odzbrojovací agenda těžko nalezne potřebný konsensus, jak se nakonec ukázalo i jejím ztroskotáním na počátku roku 1934 (jen s mizivými praktickými výsledky). Hlavním problémem byly rozpory mezi stanovenými cíli jednotlivých delegací, obecně vzato mezi těmito rozpory dominovala neslučitelnost dvou centrálních problémů evropské bezpečnosti, jejichž řešení se navzájem vylučovalo. Na jedné straně byl stálý francouzský zájem upevnit vlastní bezpečnost tím, že budou zachována demilitarizační omezení stanovená Německu mírovou smlouvou, na straně druhé německý nárok na zrovnoprávnění ve zbrojení s vítěznými mocnostmi.²⁵ Papan po nástupu do funkce převzal beze zbytku taktiku formulovanou v době Brüningova kabinetu – klást odpor návrhu odzbrojovací konvence, vypracovanému už přípravnou komisí konference. Podstatou návrhu totiž bylo zachování odzbrojovacích ustanovení z Paříže, zvláště článku 53 versailleské mírové smlouvy, a na druhé straně vymezení sice sníženého, ale stále podstatně vyššího stavu výzbroje pro vítězné mocnosti. Německo tedy od počátku protestovalo proti této „diskriminaci“ a žádalo uznání rovnoprávné úpravy odzbrojení, která měla v podstatě omezit výzbroj ostatních mocností na stav Německa. Brüningovi se podařilo dosáhnout do dubna 1932 škrtnutí čl. 53 z návrhu, co se týká německého zrovnoprávnění, nebyl úspěšný. Papan proto intenzivně využíval diplomatické zbraně, které měly tento požadavek pomoci prosadit. Především apeloval na Spojence, že úspěch v této záležitosti – podobně jako úplné ukončení reparací – je pro německou vládu nezbytnou podmínkou ke zklidnění vnitropolitické situace, aby „mohla zabránit sociální revoluci inspirované nacionalisty“.²⁶ Větší odezvu našel Papan pouze u Britů, Francouzi nebyli ochotni na takové argumenty slyšet.

²⁵ D. Moravcová, P. Bělina, Kapitoly z dějin mezinárodních vztahů... s. 124–125; Bennett Edward, German Rearmament and the West, 1932–1933, Princeton 1979; Nadolny Sten, Abrüstungsdiplomatie 1932/33. Deutschland auf der Genfer Konferenz im Übergang von Weimar zu Hitler, München 1978.

²⁶ Citace z rozhovoru Papanu s Herriotem a MacDonaldem z 28. 6. 1932: ARK, Das Kabinett Papan, Bd. 1, s. XXXVIII.

První úspěch se dostavil ve významném pokroku na cestě ke zrušení reparací. Už 16. června začala v Lausanne jednání reparační konference. V otázce úplného ukončení reparací se brzy podařilo dosáhnout shody – ostatně vývoj světové hospodářské krize ani jiné řešení nepřipouštěl – důležitě se tedy hlavně o tom, jak vysokou „zbytkovou“ částku musí Německo zaplatit. V dohodě podepsané v Lausanne 9. července 1932 bylo stanoveno, že režim reparací stanovený Youngovým plánem se ruší a Německo musí zaplatit ještě 3 mld. RM. Ke splnění této povinnosti mělo Německo uložit u Banky pro mezinárodní platby dluhopisy v příslušné výši, které měly být po uplynutí tříleté ochranné lhůty umístěny na mezinárodních finančních trzích. K tomu ovšem už nikdy nedošlo a nacistické Německo tedy tuto sumu nezaplatilo. Hitlerovi usnadnil nedodržení závazku z Lausanne, podepsaného vládou nenáviděné Výmarské republiky, fakt, že nedošlo k ratifikaci smlouvy žáným ze zúčastněných států a právně tedy nevstoupila v platnost.²⁷

V otázce zrovnoprávnění ve zbrojení pak od léta 1932 používal Papanův kabinet taktiku hrubého nátlaku a vyžadoval zásadní přebudování německého reichswehru a připuštění moderních druhů výzbroje. V diplomatických nótách a projevech argumentoval vedoucí německé delegace na konferenci Rudolf Nadolny stále potřebami německé bezpečnosti. Zvláště aktivně vystupoval i tehdejší ministr armády Schleicher, který veřejně prohlašoval, že pokud nebude Německo ve zbrojení zrovnoprávněno, „vyhrazuje si svobodu učinit vyrovnávací zbrojní opatření a přebudovat svou ozbrojenou moc“.²⁸ Nakonec kabinet přijal 22. července rozhodnutí jednat konference se nadále neúčastnit, dokud nebude splněna tato německá podmínka a Nadolny to konferenci oznámil. Německé vlády od počátku spojovaly jednání o obou tématech a podařilo se jim dosáhnout uznání určité souvislosti i ze strany Spojenců. V závěrečném dokumentu z Lausanne byla pasáž, ve které Spojenci příslibili další jednání o zrovnoprávnění ve zbrojení – i když diplomatickou formulaci, že se „budou snažit nalézt řešení i jiných otázek... v duchu vzájemného vyrovnání, spolupráce a spravedlnosti, obnovy a posílení důvěry mezi národy“.²⁹ V tajných směrnicích pro

²⁷ Ve skutečnosti ovšem neratifikace znamenala návrat k předchozí úpravě Youngovým plánem, liknavost Francie a Británie, které nikdy neuskutečnily dohodnutý krok pro tento případ, tj. nezahájily jednání o této situaci, jak se původně dohodly 14. 7. 1932, však vedla k tomu pro Německo příznivému stavu. Srov.: Huber, Deutsche Verfassungsgeschichte, Bd. 7, s. 998 ad.

²⁸ Z rozhlasového projevu Schleichera 26. 7. 1932: ARK, Das Kabinett Papan, Bd. 1, s. XXXIII.

²⁹ Das Kabinett Schleicher, Dok. Nr. 5 (7. 12. 1932), s. 18, pozn. 2.

odzbrojovací jednání byla tato souvislost uvedena otevřeněji – využít lausanneských jednání k urychlení postupu i jednání v Ženevě.³⁰

V následujících měsících probíhala horčičná diplomatická jednání a odpor Francie³¹ k tomuto řešení postupně slábl v souvislosti s postupem státní krize v Německu. Ještě Papenův kabinet oznámil 21. září 1932 předšedovi konference Hendersonovi, že se německá delegace nebude účastnit dalších jednání konference, pokud nebude „slib“ z Lausanne splněn.³² Schleicher pak v prvních dnech svého kancléřství sklídl plody nátlakové taktiky. Počátkem prosince 1932 byla na okraji mimořádného zasedání Shromáždění Společnosti národů za účasti německého ministra zahraničí Neuratha zahájena jednání, která měla vést k návratu Německa na odzbrojovací konferenci. Výsledkem byl podpis Prohlášení pěti mocností (USA, Francie, Velké Británie, Itálie a Německa) 11. prosince 1932, ve kterém uznaly vítězné mocnosti vojenské zrovnoprávnění Německa v systému, který bude na konferenci vyjednáán a bude „poskytovat bezpečnost všem národům“.³³ Jednáni konference pak byla přerušena a znovu zahájena až 31. ledna 1933 – to už byl kancléřem Hitler a v průběhu upevňování totalitního režimu znamenal protestní definitivní odchod z odzbrojovací konference i ze Společnosti národů v říjnu 1933 jen jeden z prvních kroků přípravy na zbavení se i jakéhokoli náznamu mezinárodní kontroly budoucí expanze třetí říše.

5. Sociální a hospodářská situace

Nejenom tento závěrečný akt ukončující reparace „zdědil“ Papen po Brüningovi. Také ještě v červnu bylo vydáno další už připravené nouzové nařízení, které znovu zhoršovalo podmínky pro vyplácení pod-

³⁰ Přísně tajné směrnice k odzbrojovacím jednáním v Lausanne (sic!) vypracoval státní sekretář von Bülow pro Neuratha 2. 6. 1932: ADAP, Serie B, Bd. XX, Dok. Nr. 107; ARK, Das Kabinett Papen, Bd. 1, Dok. Nr. 8, s. 15 ad.

³¹ Francie zpočátku (11. 9. 1932) odmítla žádost Německa o zrovnoprávnění ve zbrojení, podanou prostřednictvím francouzské ambasády v Berlíně, a její východoevropské spojenci včetně CSR ji v tom podpořili. Podrobně k československé politice na konferenci a stanovisku velmoci: J. Dejmeš, *Nezaplněné naděje. Politické a diplomatické vztahy Československa a Velké Británie (1918–1938)*, Praha 2003, s. 209 ad.

³² J. L. Heineman, *Hitler's First Foreign Minister: Constantin Freiherr von Neurath, Diplomat and Statesman*, Berkeley, University Press, California 1980, s. 53–54.

³³ Text prohlášení: Schulthess 1932, s. 481 ad. K postupu Schleicherova kabinetu v Ženevě: ARK, Das Kabinett Schleicher, Dok. Nr. 5, s. 18–20.

por v nezaměstnanosti a razantně je snižovalo (v průměru o 23 %). Státní zdroje pro vyplácení podpor byly natolik vyčerpány, že hlavní tíže podpory přešla na obce financující sociální podpory. Počet nezaměstnaných odkázaných na tuto (ještě nižší) podporu se tak enormně zvýšil stejně tak jako finanční zátěž obcí.³⁴ Z více než 6 milionů registrovaných nezaměstnaných v lednu 1933 byly vypláceny podpory v nezaměstnanosti v fondů říše jen 15,8 % z nich, dalších 23,6 % dostávalo tzv. krizovou podporu a 40,9 % bylo odkázáno na sociální podporu – 19,7 % pak nedostávalo podporu žádnou.³⁵ Dopad na životní úroveň většiny obyvatelstva byl v důsledku hospodářské a sociální politiky prezidiálních kabinetů v letech 1930–32 katastrofální, takže se blížila hranici životního minima.

Přehled nouzových nařízení 1930–1932+)

kancléř	datum	daně	podpory v nezaměstnanosti
Brüning	26. 6. 1930	nová tzv. Reichshilfe; zvýšení daně z příjmu o 5 %; nová daň pro svobodné; zvýšení daně z tabáku; obecní daň z piva + občanská daň	zvýšení příspěvku na 4-5 % snižování vyplácených příspěvků
Brüning	1. 10. 1930	úsporná opatření ke snížení státního dluhu: uvolnění nájmu, snížení cen, úspory zemí a obcí	snižování mezd

³⁴ L. Preller, *Sozialpolitik in der Weimarer Republik...* s. 463. V tabulce jsou zde srovnány výdaje na pojištění v nezaměstnanosti, krizové podpory a sociální podpory pro nezaměstnané, ze které je patrné, že tato poslední položka stále roste, zatímco výdaje na „státní“ podpory v nezaměstnanosti po roce 1930 klesaly. Nárůst byl přitom enormní: z 230 mil. RM v roce 1929 na 940 v roce 1931 a 1177 v roce 1932. I když říše přispívala také na tuto formu sociální výpomoci, výdaje nesly převážně obce.

³⁵ F. Blaiich, *Der Schwarze...*, s. 68.

kancléř	datum	daně	podpory v nezaměstnanosti
Brüning	1. 12. 1930	zvýšení daně z tabáku; snížení daně z majetku a obratu	snížení úřednických platů o 6 %
Brüning	5. 7. 1931	zvýšení spotřebních daní (cukr); nová krizová daň	další snížení úřednických platů o 4-8 %; snížení podpor v nezam.
Brüning	6. 10. 1931	(zmírnění červencového nařízení)	snížení tarifních mezd
Brüning	8. 12. 1931	snížení úroků, snížení cen; snížení nájmu; zvýšení daně z obratu	snížení mezd a platů o 10-15 %
Papen	14. 6. 1932		nové odvody na podpory v nezam.; snížení podpor v nezam. - přesun na soc. podpory
Papen	4. 9. 1932	daňové úlevy pro prům.; subvence na nová pracovní místa	zrušení kolektivních smluv
Schleicher	prosinec 1932	zrušení sociální části zářijového nařízení sněmem; říšský komisař pro zaměstnanost	

+) Podle L. Preller, Die Sozialpolitik..., s. 396-398. Tučně jsou vyznačena čtyři tzv. velká klíčová nařízení (podle V. Hentschel, Deutsche Wirtschafts- u. Sozialpolitik..., s. 55).

6. Dvojití volby do říšského sněmu

Přestože výsledky lausannské konference byly pro Německo příznivé, vnitropolitickou situací to nijak nezklidnilo a červencové volby 1932 patřily k těm nejkrvavějším v dějinách republiky. Ozbrojené srážky a pouliční boje, na kterých se podíleli především nacisté a komunisté, se odehrávaly zejména v průmyslových oblastech a velkoměstech, jen v druhé polovině června při nich zahynulo 17 lidí (12 nacistů a 5 komunistů), v červenci na vrcholu předvolebního boje bylo usmrceno 86 lidí (z toho 38 nacistů a 30 komunistů).³⁶ Události měly dopad i na delší dobu chystaný státní puč proti pruské vládě. Pruský ministr vnitra Carl Severing byl obviněn, že nezvládá pouliční teror a v zájmu zajištění klidu a pořádku je třeba dosadit říšského komisaře - zákaz veřejných shromáždění na volných prostranstvích a pokyny k ostřejšímu postupu policie, které Severing vzápětí vydal, těmto snahám říšského ministra vnitra Gayla zatím vzaly vřt z plachet. Krvavý střet zmíněných bojůvek v neděli 17. července v průmyslové čtvrti Hamburgu-Altoné (tehdy bylo město součástí Pruska) však takovou záminku k uskutečnění puče poskytl. Devatenáct mrtvých, kteří zůstali na ulici po rozeznání provokačního průvodu příslušníků SA touto „rudou“ čtvrtí, byli civilisté a padli většinou kulkami policie. Papen a Gayl využili této příležitosti a na 20. července povolali do říšské kanceláře představitele pruské vlády (bez Brauna, který byl na dovolené) a oznámili jim, že říšský prezident využil svých pravomocí podle čl. 48 a jmenoval říšského kancléře Papena říšským komisařem pro Prusko. Ten okamžitě převzal úřad pruského předsedy vlády a celé ministerstvo rozpustil (nadále je vedli jím jmenovaní komisaři). K vojenské diktatuře, ke které vytvořilo příležitost 20. července vydané nové nařízení „pro obnovu veřejné bezpečnosti a pořádku ve Velkém Berlíně a provincii Braniborsko“, však nedošlo (nařízení bylo o 6 dní později zrušeno).³⁷ Pruská vláda nekladla odpor, podala jen žalobu na nezákonný postup ke státnímu soudu. Komunisté, kteří v létě opět přešli ke „staré“ taktice boje proti „socialfašistickým“ vůdcům SPD, nepřipadali v úvahu jako spojenci a politika tolerance prezidiálních kabinetů, praktikovaná SPD od roku 1930, už předem omezovala odpor proti formálně legální vládě.

Body, které si autoritativní pravice kolem Papena razantním postupem v Prusku připsala, byly rozhodující pro hlasování voličů. Ovládnutí policie

³⁶ Winkler, Deutsche Geschichte..., s. 512.

³⁷ Nařízení světovalo výkonnou moc ministroví armády, kterému byla podřízena i policie. Návrh na něj podal Schleicher už na zasedání kabinetu 12. 7. Strv.: ARK, Das Kabinett Papen, Bd. I..., s. 211.

největšího německého státu jim dále poskytlo mocenskou oporu a námluvy s nacisty mohly pokračovat. Pro konzervativní antirepublikány bylo přesto velkým překvapením (podobně jako pro Hitlera samotného), že nacionální socialisté uspěli na celoněmecké úrovni dosud nevídaným ziskem voličských hlasů - 37,4 %. Stali se tak nejsilnější stranou říšského sněmu a hnedá záplava 230 poslanců ovládla sněm i vizuálně. Sociální demokraté patřili k poraženým (pokles o cca 3 %) stejně tak jako konzervativní opozice DNVP, obě liberální strany DVP a DStP se staly marginálními stranicami.

Výsledky voleb do říšského sněmu 31. 7. 1932+)

	počet mandátů	procenta hlasů
<i>NSDAP</i>	230	37,2
<i>SPD</i>	133	21,5
<i>KPD</i>	89	14,2
<i>Zentrum</i>	75	12,4
<i>Bayerische Volkspartei</i>	22	3,2
<i>DNVP</i>	37	5,9
<i>DVP</i>	7	1,1
<i>DStP</i>	4	1,0
<i>Landbund</i>	2	0,2
<i>Wirtschaftspartei</i>	2	0,3

+) Möller, Weimar, s. 264-265.

Důsledky tohoto dalšího posílení NSDAP na sebe nenechaly dlouho čekat. Kabinet sice zareagoval na pokračující pouliční násilí, které nepře-

stalo ani po volbách, dalším zostřením zákonů - od 9. srpna, kdy bylo přijato nouzové nařízení proti politickému teroru, zpřísňující a zjednodušující soudní stíhání za tyto trestné činy (zvláštní soudy, rozsudek jen v jedné instanci), mohl stát zasahovat razantněji. Přesto měl každý pokus tak učinit vlastně opačný účinek, protože podnítil hlasité protesty nacistů, mnohdy podporované i nacionálním tiskem. Typický byl postup proti vrahům, členům NSDAP, kteří v noci z 9. na 10. srpna brutálním způsobem zavraždili ve vesnici Potempa v Horním Slezsku dva Poláky, kteří sympatizovali s KPD. Zvláštní soud je odsoudil k smrti, následovaly protesty, za odsouzené se postavil i Hitler a výsledkem bylo zmírnění trestu na doživotí (za několik měsíců byli dokonce propuštěni). Nacisté obratně využívali strachu veřejnosti z případného ozbrojeného puče také posílené levice a SA tvořily v „nabídce“ příspěvku NSDAP k „udržení pořádku“ nejmasovější složku. Pokusy vedení reichswehru vyšetřit důvodná podezření, že si nacisté opatřují zbraně, proto končily bez úspěchu; armáda nevyvíjela činnost, ani když nacisté vyhlašovali, že „si nedají vzít své právo na pomstu“ vůči levici.³⁸

Po červencových volbách měl Papen jen dvě možnosti: vyhovět tlaku NSDAP, odstoupit a uvolnit cestu Hitlerovi do úřadu říšského kancléře, nebo se snažit situaci zvrátit ve prospěch stávajícího kabinetu a dosáhnout rozpuštění sněmu a vypsání nových voleb. Rozhodl se pro druhou cestu, zatímco v pozadí pracoval člen kabinetu Schleicher na jednáních s NSDAP. Schleicher jednal nejdříve s Göringem a Gregorem Strasserem, kteří mu dali najevo, že se snaží Hitlerovi vymluvit jeho požadavek stát se kancléřem a jsou ochotni k jiným řešením. Schleicher se také bez vědomí Papena sešel s Hitlerem 5. srpna. Hitlerovy požadavky byly dalekosáhlé - úřad kancléře, ministerstvo vnitra v říši i Prusku, ministerstvo propagandy pro Goebbelse a letectva pro Göringa, dále ministerstvo práce pro Strassera. Zatímco Schleicher byl ochoten mu vyhovět a chtěl přesvědčit Hindenburga k tomuto řešení, Papen se mohl opřít právě o Hindenburga a jeho snahu zachovat konzervativní pravicovou vládu se svým oblíbencem v čele.

Hitlerova taktika „všechno nebo nic“ se v této situaci ukázala být neúčinná - naděje na splnění maximálních požadavků NSDAP pohasly už při jednáních 13. srpna s Papenem a Schleicherem. Byl mu nabídnut jen úřad vicekancléře a několik dalších křesel ve vládě a nic na tom nezměnilo ani setkání s Hindenburgem. Hindenburg odmítl „předat NSDAP moc v plném

³⁸ Th. Vogelsang, Reichswehr, Staat und NSDAP, Beiträge zur deutschen Geschichte 1930-1932, Stuttgart 1962, s. 139 (Göringův výrok, který pronesl na schůzce s šéfem úřadu ministra reichswehru plukovníkem Kurtem von Bredow koncem července 1932).

rozsahu“ – jak Hitler žádal – a opáčil, že „nemůže převzít odpovědnost před Bohem, svým svědomím i vlastí“, aby předal veškerou moc jen jediné politické straně. Následovalo propuštění Hitlera „v ledové atmosféře“.³⁹

Hitlera to pohnulo jen k ještě větší aktivitě a stupňování hrozeb svržení prezidenta a pomsty Papenovi. Veřejná prohlášení neměla nechat nikoho na pochybách, že se k moci dostane. Na otázku amerického novináře, zda nyní uspořádá podle vzoru Mussoliniho „pochod na Berlín“, odpověděl: „Proč bych měl pochodovat na Berlín? Vždyť už v něm jsem.“⁴⁰

Ve skutečnosti se NSDAP ocitla v krizi. Nejen část stranického vedení, především praktici jako Strasser považovali Hitlerovu taktiku za zhoubovou. Vycházeli z hodnocení situace, která ukazovala, že přes ohromný volební úspěch už je voličský potenciál strany vyčerpán, docházelo také k četným vystupováním ze strany a finanční prostředky na další a další kampaně se tenčily. Realisticky předpokládali, že další volby po rozpuštění sněmu by nemusely pro NSDAP dopadnout příznivě, a snažili se proto obnovit důvěryhodnost strany jako případného koaličního partnera pravicových stran přes jejich „sociální“ křídla. Nábízela se varianta obnovit kontakt se Schleicherem a využít spojnic k nelevicovým odborům. Jako případní partneři připadali v úvahu i „dělničtí reformátoři“ jako od DNVP odpadlý Günter Gereke, se kterým spojovala levé křídlo NSDAP snaha dosáhnout podpory voličů přes sociální programy veřejných prací. Ani Schleicher a část vedení reichswehru nebyli k pokusu ustavit „frontu přes strnulé stranické schéma“ na nacionálně-sociální téma hlouš. Strasserovým cílem bylo vyvedení NSDAP z dosavadní izolace a destruktivní opozice. Jako vedoucí říšské organizace NSDAP měl určité postavení, brzy však narazil na odpor u Goebbelse a především Hitlera. Znovu byla oživena i jednání o případné koalici se stranou Centrum v pokusu ustavit místo totální diktatury autoritativní státní formu se zachováním ústavní formy vládnutí na základě konzervativní reformy ústavy. Zpočátku také pomohla podpora Centra zvolit do čela říšského sněmu Göringa.

Jako základ stabilnější koalice však byla kombinace NSDAP a Centra bez vyhlídek. Podporovala ji jen část vedení NSDAP (Göring, Strasser), zatímco Hitler a Goebbels usilovali o svržení Papenovy vlády, rozpuštění sněmu a vypsaní nových voleb. Dramatické jednání sněmu 12. září, které začalo hlasováním o neuvěře vládě, které navrhl komunistický poslanec, bylo pře-

³⁹ Popisy průběhu Hitlerovy návštěvy u Hindenburga se značně liší, nicméně citovaná slova uvádí více svědků. Srov: Fest, Hitler... s. 474–475 a pozn. 147 o zdrojích na s. 1090–1091.

⁴⁰ Völkischer Beobachter 21/22. 8. 1932.

rušeno na žádost frankce NSDAP, aby mohlo být dosaženo dohody s Centrem. Mezitím si ovšem kancléř Papen opatřil od Hindenburga nařízení k rozpuštění sněmu. Při obnoveném jednání sněmu pak frakce NSDAP ukázněná Hitlerem měla hlasovat pro komunistické vyslovení nedůvěry. Göring sice obnovil hlasování a stále přehlížel, že se Papen hlásí o slovo, až Papen položil na jeho stůl červené desky s nařízením říšského prezidenta sněm rozpustit. Výsledky hlasování dopadly pro Papena katastrofálně: pro nevěru vládě hlasovalo 513 poslanců, proti se vyslovilo jen 42 hlasů, podstatná část z nich patřila nacionalům (DNVP).⁴¹

Než však došlo k novým volbám, mohl kabinet uskutečnit alespoň část svého vládního programu, zaměřeného na oživení hospodářství, jediné naději na alespoň snížení nezaměstnanosti. Výchozí podmínky podzimu 1932 už byly v něčem příznivější – skončily reparace, projevíly se první známky pozitivnějších ekonomických ukazatelů – mj. obchodování na burze vykazovalo pozitivní očekávání. Po zmizení zábrany, kterou pro hospodářskou politiku Brüningových kabinetů znamenaly reparace – spolu s nadějí, že jen přísné úspory státních výdajů udrží rozpočet státu v rovnováze a deflační politika vytvoří předpoklady pro poskytnutí zahraničních půjček –, měl Papen více šanci prosadit komplexnější programy podpory zaměstnanosti ze státních prostředků. Program, který oznámil v srpnu, kombinoval tuto státní podporu vyváření nových pracovních míst s daňovými úlevami pro podnikatele. Nouzové opatření k oživení hospodářství vydané 4. září bylo pokusem tento program realizovat. Zavádělo tzv. daňové dobropisy odstupňované podle výše placených daní, které mohly být použity na vyrovnání daňových dluhů splatných po roce 1934, což byla forma skrytého úvěrování především velkopřůmyslu. Cíl tohoto opatření se však minul účinkem, protože vazba dobropisů na vytvoření nových pracovních míst – původně součást programu – nebyla kabinetem schválena. Z veřejných prostředků byla na podporu zaměstnanosti poskytnuta jen malá suma (135 milionů marek). Vedle toho se rozběhly programy veřejných prací – výstavba silnic, meliorace, výstavba bytů, které počítaly s využitím dobrovolné pracovní služby. Další opatření (prémie za vytvoření pracovních míst) však byla sice spojena se zkracováním pracovní doby, ale také s krácením mezd. Kvantitativně byl však rozsah programů daleko menší než po lednu 1933 – opět jedna ze skutečností, která Hitlerovi pomohla žít legendu, že teprve nacisté se vypořádali s hospodářskou krizí. Ani při co nejrychlejším zavedení všech opatření by se také účinky nemohly projevit dříve než koncem roku 1933.

⁴¹ Mommsen, cit. práce, s. 569.